Leven, wonen en werken in onzekere tijden. Patronen van bevolking en arbeid in België in de 'lange negentiende eeuw'

ERIC VANHAUTE

Historische demografie en sociale geschiedenis

In een recente *status quaestionis* schetsen Isabelle Devos en Muriel Neven een erg optimistisch beeld van het historisch-demografisch onderzoek over het negentiende-eeuwse België.1 Inderdaad, tijdens de voorbije twee decennia kregen niet alleen de negentiende-eeuwse rurale en industriële gemeenschappen de demografische aandacht die ze verdienen, tevens werden nieuwe bronnen aangeboord, nieuwe methodes uitgeprobeerd en nieuwe vragen gesteld. Een veelheid aan lokale micro-studies weerspiegelt deze dynamiek.[2] Zij vestigen de aandacht op de grote variatie in het 'demografisch gedrag'. Hiermee werd eveneens het geloof in universele, overkoepelende patronen ondergraven. Dit is echter niet de aanzet geweest tot een nieuwe discussie over de zin en de onzin van patronen en modellen. 'But the development of explicative models or theoretical frameworks does not seem to be at the top of their agenda', schrijven Neven en Devos in hun bijdrage.[3]

Deze paradigmatische verschuiving legde tevens een belangrijke paradox bloot in het historisch-demografisch onderzoek. Enerzijds tonen de onderzochte microprocessen een voortdurende dynamiek en variëteit aan in demografische strategieën en antwoorden. Anderzijds eist de historische demografie nog steeds een centrale plaats op binnen de discussies over maatschappelijke transitiemodellen.[4] De recente ontwikkelingen in het historische metier hebben deze doelen niet dichter bij elkaar kunnen brengen, integendeel. Een verklaring hiervoor ligt niet alleen in de beperkte ambitie van het op de lokaliteit geënte onderzoek om de eigen grenzen te overstijgen, maar meer nog in de persistentie van al te uitvlakkende moderniseringsconcepten in de transitiedebatten.

Demografische overzichten van de negentiende eeuw vertrekken veelal van een moderniseringsperspectief, vertaald als de 'demografische transitie'. Dit lange-termijnmodel beschrijft de overgang van een 'traditioneel' patroon, gekenmerkt door een hoge nataliteit en mortaliteit, naar een 'modern' gedrag met lage geboorte- en sterftecijfers. In die transitie zijn twee fasen te onderscheiden. In een eerste fase daalt de

1 M. Neven, I. Devos, 'Breaking stereotypes. Historical demography in Belgium since 1981 (19th and early 20th centuries)', in: I. Devos, M. Neven, ed., *Recent work in Belgian historical demography, 19th and early 20th centuries* (Themanummer *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis - Revue d'histoire belge contemporaine* (2001) iii-iv; Gent, 2001) 311-346.

2 Zie hiervoor de bibliografie in I. Devos, M. Neven, ed., *Recent work in Belgian historical demography, 19th and early 20th centuries* (Themanummer *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis - Revue d'histoire Belge Contemporaine* (2001) iii-iv; Gent, 2001).

3 Neven, Devos, 'Breaking stereotypes', 340.

4 De verwijs hier niet alleen naar het concept demografische transitie (zie verder), maar ook naar de antithese Malthus-Boserup.

mortaliteit terwijl de geboortecoëfficiënten hoog blijven. Daarna nemen de coëfficiënten van de vruchtbaarheid en de nataliteit af door het terugdringen van het aantal geboorten per gehuwd koppel. Er zijn diverse bezwaren te formuleren tegen dit rechtlijnig perspectief. Vooreerst worden enkele demografische parameters geïsoleerd en geaggregeerd waardoor verschillen en verschuivingen in tijd en plaats worden uitgevlakt. Maar vooral worden demografische patronen nog teveel verzelfstandigd en verklaard vanuit een vermeende eigen dynamiek.

De historische demografie heeft een belangrijke rol gespeeld in de (her)waardering van het gedrag van individuen, gezinnen en sociale groepen, en van de lokale schaal in het historische verhaal. Anderzijds heeft zij binnen de universitaire muren pluimen verloren door een te kritiekloze adaptatie van ahistorische moderniseringsmodellen en een te beperkte (of een te mechanische) integratie van variabelen van economische, sociale en culturele aard. Een hernieuwde dialoog tussen micro- en macro-benaderingen is onderweg, en die kan alleen echt vruchtbaar worden wanneer beide uitdagingen, het uittekenen van de variatie op micro-schaal en de integratie van de context van de 'historische tijd', samen aangegaan worden.

Deze bijdrage wil enkele ideeën aanreiken voor een nieuwe brug tussen het rijke, maar versplinterde beeld van het demografisch micro-onderzoek en de historiserende modellen van maatschappelijke verschuivingen. Hiervoor is een nieuwe structurele geschiedenis nodig, een geschiedenis die de deconstructie van oude stereotypes en de verworvenheden van de recente sociale geschiedschrijving aangrijpt om brede processen en structuren te herinterpreteren. Of met andere woorden: een hernieuwde sociale geschiedenis met de ambitie het menselijk handelen af te zetten tegenover processen en structuren die dat handelen overstijgen.

Hiertoe wil ik een aantal demografische verschuivingen in het negentiende-eeuwse België interpreteren binnen een eigen conceptualisering van maatschappelijke modellen, met name de transitie van een negentiende-eeuws naar een twintigste-eeuws model. Eerst leg ik kort uit wat ik met deze begrippen bedoel. Daarna waag ik mij aan een bescheiden en noodzakelijkerwijs eigenzinnige poging de voornaamste processen in het demografisch handelen in België tijdens de lange negentiende eeuw uit te tekenen. Hiervoor val ik terug op een selectieve lezing van recente demografische studies.[5] Deze analyse moet gelezen worden tegenover de doelstelling van het artikel: een koppeling van deze inzichten aan een interpretatie van de belangrijkste structurele verschuiving in deze periode: de opbouw en neergang van een negentiende-eeuws maatschappelijk model.

Maatschappelijke modellen en de 'lange negentiende eeuw'

De strakke scheidslijnen tussen sociale onderzoeksdisciplines heeft de demografie steeds parten gespeeld. Zo blijft er de al dan niet uitgesproken consensus dat 'het demografisch gedrag' de reproductie bestudeert, terwijl de (betaalde) arbeid steevast

5 Voor een uitstekend overzicht, dat parallel kan worden gelezen met deze bijdrage verwijs ik naar Neven, Devos, 'Breaking stereotypes'.

geassocieerd wordt met productie. Dit onderscheid is misleidend en nefast. Daar waar arbeid de noodzakelijke overlevingsgoederen voortbrengt en dus ook noodzakelijk is voor de 'reproductie', staan de demografische keuzes en het gezinsleven garant voor de 'productie' van die arbeid, in letterlijke (geboorten) en in overdrachtelijke zin (voeding, rust). Het is weinig zinvol een hiërarchie aan te brengen tussen de diverse vormen van productie, zij zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Een demografische analyse is bijgevolg ook een verhaal van 'productieverhoudingen' (man, vrouw, kinderen), maar evenzeer van *input* (inkomen), *output* (arbeid) en meerwaarde. De keuzes die mannen, vrouwen en gezinnen maken betreffende samenleven, kinderen en opvoeding vormen één geheel met hun strategieën inzake arbeid en inkomen. Met andere woorden: de (re)productie van arbeidskracht staat niet buiten het economisch systeem, maar is juist een vitaal onderdeel van het vigerende kapitalistische productieproces.[6]

Een bijzonder inspirerende poging tot een geïntegreerde benadering van de geschiedenis van bevolking en arbeid is het werk van Wally Seccombe.[7] Maatschappelijke processen worden geïnterpreteerd in functie van de wisselende verhouding tussen de productie van arbeid en de productie van goederen (waren). De negentiende eeuw kenmerkt zich volgens Seccombe door de doorbraak van een extensief reproductiemodel van arbeid, getekend door lage vergoedingen en een hoog verloop. Dit uitputtend model komt vanaf het laatste kwart van de eeuw steeds meer onder druk te staan. De overgang naar een intensief model van productie en consumptie van arbeid geeft het industriële kapitalisme nieuwe zuurstof en verzekert de overgang naar een twintigsteeeuws accumulatiemodel.[8] De overgang van een extensief naar een intensief model staat centraal in mijn interpretatie van de demografische processen in de lange negentiende eeuw. Verder in de bijdrage komen we op deze modellen terug.

De 'timing' van maatschappelijke modellen en het debat over de 'transitie' van het ene maatschappelijke systeem naar het andere is een *evergreen* in het historisch-sociologisch onderzoek.[9] Zo omschreef de economische historicus Karl Polanyi de 'lange negentiende eeuw' als een periode van transformatie 'in which the supersession of one economie system by another played the decisive role.' 10 Centraal in zijn verhaal staat de opkomst en de ondergang van de utopie van de zelfregulerende markt. Dit geloof in de wetten van de zelfregulering vernietigde de vroegere economische en sociale verhoudingen die steunden op een sterke sociale regulering en op de logica van een huishoudelijke overlevingseconomie.

6 J. Smith, I. Wallerstein, ed., *Creating and transforming households. The constraints of the world-economy* (Cambridge, 1992).

7 W. Seccombe, *A millenium of family change. Feudalism to capitalism in Northwestern Europe* (Londen, New York, 1992) en vooral W. Seccombe, *Weathering the storm. Working-class families from the industrial revolution to the fertility decline* (Londen, New York, 1993).

8 Seccombe, *Weathering the storm,* bijv. 71-80.

9 Zie bijvoorbeeld het opnieuw aangezwengelde debat over transitieprocessen binnen de rurale samenlevingen: P. Hoppenbrouwers, J. L. van Zanden, ed., *Peasants into farmers. The transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages-19th century) in light of the Brenner debate* (Turnhout, 2001).

10 K. Polanyi, *The great transformation. The political and economic origins of our time* (Boston, 1957) citaat: X.

In een andere bijdrage tracht ik het kapitalistisch groeimodel te omschrijven als een opeenvolging van periodes van transformatie en stabilisatie.11 Tijdens een fase van transformatie worden de bakens gezet van een nieuwe maatschappelijke ordening. Tegelijkertijd verliest het voorgaande model aan invloed en kracht tot het moment dat het volledig marginaal wordt. De 'lange negentiende eeuw' heeft zijn wortels in het laatste kwart van de achttiende eeuw, wanneer versnellende economische en sociale transformaties de krijtlijnen uittekenen van het maatschappelijk model van de volgende eeuw: een deregulering van arbeidsverhoudingen en huishoudstructuren, de privatisering (decollectivisering) van sociale relaties, een ideologisch offensief van economische liberalisering en sociale disciplinering. Dit extensief model komt op zijn beurt onder druk te staan vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw om uiteindelijk ten onder te gaan in de crisis van de jaren 1930 (zoals ook Polanyi betoogt, tevens het einde van de 'lange negentiende eeuw'). De veranderingsprocessen gaan vanaf het einde van de negentiende eeuw in een andere richting: een gereguleerd maatschappelijk model, zowel op het vlak van de overheid, van de bedrijfsvloer als van het huishouden.

Demografische patronen maken zoals betoogd onlosmakelijk deel uit van de beschreven maatschappelijke transities. In welke mate kunnen we dit zichtbaar maken, rekening houdend met de beperkingen die het bronnenmateriaal ons oplegt? Achtereenvolgens kijk ik naar kentrekken in het negentiende-eeuwse België van de bevolkingsgroei, van nataliteiten mortaliteit, van nuptialiteit en fertiliteit, van samenleven en gezinsvorming en van wonen en werken.[12]

11 E. Vanhaute, 'Modellen, structuren en de historische tijd. Op zoek naar een Belgisch kostwinnersmodel', *Brood en rozen. Tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen* (2001) i, 47-48.

12 Voor de basisgegevens steunt dit artikel op: *Algemene Volkstellingen 1846, 1856, 1866, 1880, 1890, 1900,1910;* R. André, J. Pereira-Roque, *La démographie de la Belgique au XIX siècle* (Brussel, 1974); P. Deprez, 'The Low Countries', in: W. R. Lee, ed., *European demography and economic growth* (Londen; 1979) 236-283; P. Deprez, C. Vandenbroeke, 'Population growth and distribution, and urbanization in Belgium during the demographic transition', in: R. Lawton, R. Lee, ed., *Urban population development in Western Europe from the late 18th to the early 20th century* (Liverpool, 1989) 220-257; I. Devos, 'Marriage and economic conditions since 1700: the Belgian case', in: I. Devos, L. Kennedy, *Marriage and rural economy. Western Europe since 1400* (Turnhout, 1999) 101-132; C. Jacquart, *Etude de la démographie statistique et dynamique des agglomerations urbaines et spécialement des villes belges* (Brussel, 1904); K. Matthijs, *De mateloze negentiende eeuw. Bevolking, huwelijk, gezin en sociale verandering* (Leuven, 2001); B. Verhaegen, *Contribution à l'histoire économique des Flandres* (2 vol.; Leuven, Parijs, 1961). Data over de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw kunnen worden teruggevonden in: C. Bruneel, 'De bevolkingsgroei', in: *Oostenrijks België, 1713-1794. De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers* (Brussel, 1987) 163-200; P. M. M. Klep, *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek naar de ontwikkelingen in Brabant, 1700-1900* (Nijmegen, 1981); C. Vandenbroeke, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse volk* (Beveren, 1982). Tenzij anders vermeld put ik uit deze werken. De interpretatie van de gegevens is geheel voor mijn rekening. Met dank aan Isabelle Devos voor de tips en de kritische commentaren.

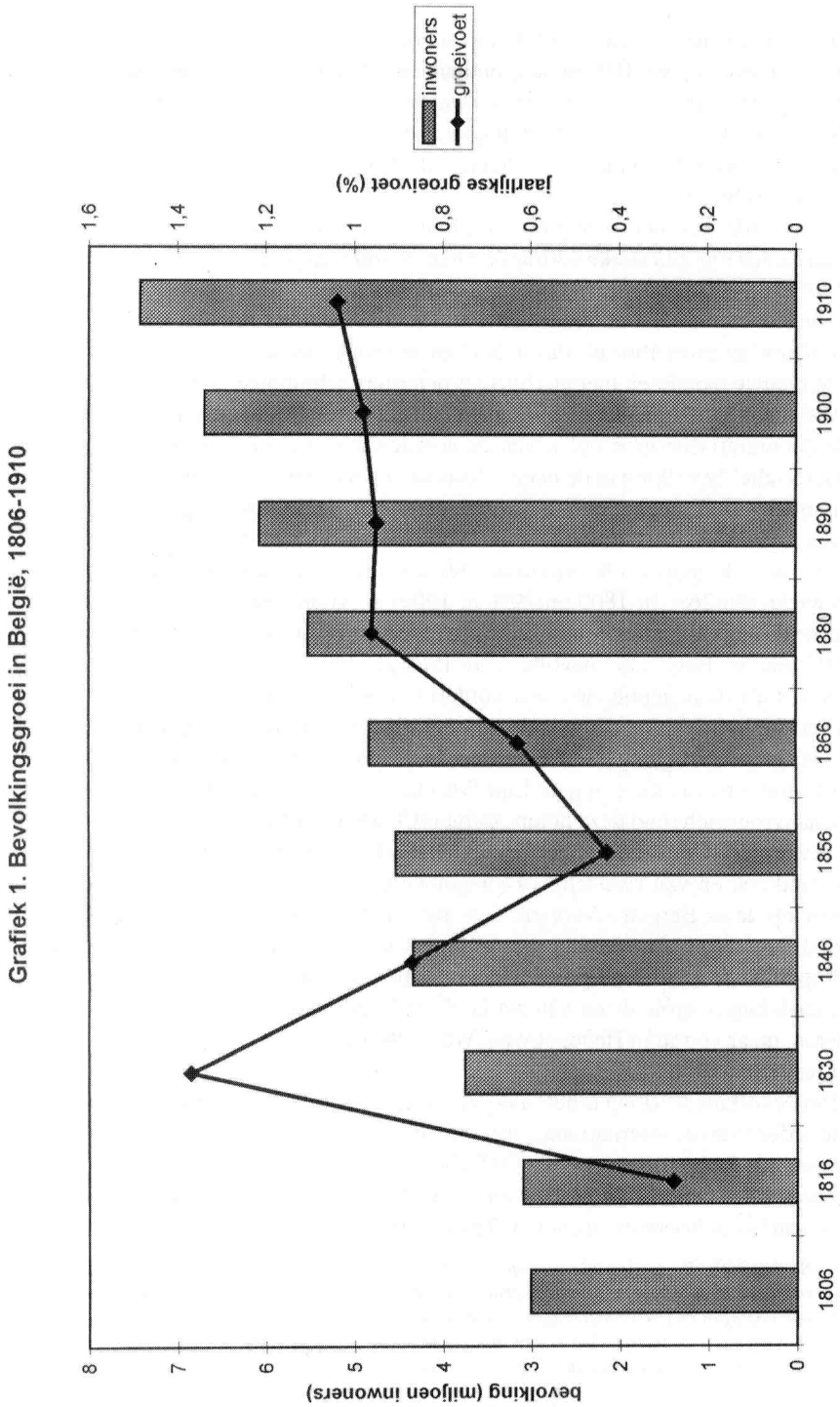

Grafiek 1. Bevolkingsgroei in België, 1806-1910

(Sub)urbanisatie en een ongelijke bevolkingsgroei

In 1910 leven op het Belgische grondgebied 2,5 maal meer mensen dan in 1800. Op de lange termijn zien we een versnelling in de groei van de bevolking. Daar waar in de achttiende eeuw de verdubbelingstijd nog schommelde tussen 150 en 200 jaar, valt die terug tot 100 jaar in het begin van de negentiende eeuw en tot 70 jaar in de periode 1880-1910.[13]

De bevolkingsgroei is ongelijk gespreid, in tijd en in plaats. De 'Franse periode' gaat samen met een sterke vertraging in de bevolkingsgroei (0,28% per jaar tegenover 0,65% in 1750-1800). In het tweede kwart van de eeuw doet zich een inhaalbeweging voor met een groeivoet hoger dan 1%. De crisis van het midden van de eeuw remt opnieuw het groeiritme af. Pas in het laatste kwart van de eeuw vertoont de aangroei een nieuwe dynamiek met jaarlijkse groeicijfers schommelend rond 1%.

West- en Oost-Vlaanderen zijn samen met delen van Henegouwen en Waals-Brabant de demografische groeipolen van de achttiende eeuw. In 1806 woont 36% van de 'Belgische' bevolking in de twee 'Vlaamse' provincies. De agrarische en industriële crisissen van de negentiende eeuw reduceren hun demografisch gewicht: van 36% in 1806 over 33% in 1846 tot 27% in 1900. De regio's met de sterkste demografische groei zijn de industriële provincies Henegouwen en Luik (met een demografisch gewicht van 26% in 1800 en 29% in 1900) en vooral Brabant en Antwerpen, met name de agglomeraties Brussel en Antwerpen. In 1800 woont in deze twee provincies 24%; van de 'Belgische' bevolking, in 1900 al 31%.

Naarmate de negentiende eeuw vordert worden de regionale verschillen groter. In de eerste helft van de eeuw is de demografische groei nog vrij gelijk gespreid. Een eerste groeiversnelling nemen we waar in de omgeving van Brussel en rond de jonge industriële as van Bergen naar Luik/Verviers. In de periode 1846-1880 concentreert de aangroei zich rond deze polen (Bergen/Charleroi - Luik/Verviers en de as Brussel/ Antwerpen). Opvallend is het bevolkingsverlies in grote delen van West- en Oost-Vlaanderen en van (westelijk) Henegouwen. Na 1880 zet de bevolkingsgroei zich door op de as Bergen - Verviers. De sterkste groeiers echter zijn de agglomeraties rond Brussel en Antwerpen, met uitlopers naar Leuven en naar de Kempen. Ook Brugge en de kuststreek groeien sterker dan gemiddeld. Opvallend is dat de bevolkingsdaling in grote delen van het land blijft doorzetten, niet zozeer meer in Vlaanderen, maar vooral in Henegouwen, Waals-Brabant en de regio's beneden de Waalse industriële as.

Het bevolkingsverloop is het saldo van de natuurlijke en de migratorische beweging. Het effect van de internationale migratie blijft vrij beperkt. Zo worden in 1900 in de Verenigde Staten ongeveer 50.000 Belgen van geboorte geteld.[14] Al bij al is het migratieverlies beperkt. *In globo* roomt tussen 1847 en 1900 het uitwijkingsoverschot 8% van het geboorteoverschot af. Tussen 1900 en 1910 is er zelfs een overschot van

13 S. Vrielinck, *De territoriale indeling van België (1795-1963). Bestuursgeografisch en statistisch repertorium van de gemeenten en de supracommunale eenheden (administratief en gerechtelijk). Met de officiële uitslagen van de volkstellingen* (3 vol.; Leuven, 2000) en *Algemene Volkstellingen 1846-1910.*

14 E. Vanhaute, D. Weber, 'De einder wenkt, de straat getemd. Mobiliteit en verkeer', in: *Met licht geschreven. Foto's uit een eeuw dagelijks leven* (Gent, 1994) 172.

inwijkelingen. Zonder dat surplus aan negentiende-eeuwse emigranten zou het Belgische bevolkingsaantal in 1900 3% hoger zijn geweest.

Veel belangrijker voor de geografische verschillen in het bevolkingsverloop zijn de interne migraties. In de periode 1832-1910 boeken de twee Vlaamse provincies een negatief migratiesaldo (inwijking min de uitwijking) van 352.000 personen. Antwerpen en Brabant daarentegen trekken 355.000 personen meer aan. Henegouwen en Luik tekenen een overschot op van 120.000 inwoners. De Noord-Franse industriële grensteden worden na 1850 een aparte aantrekkingspool. In 1886 worden hier 270.000 Belgische (vooral Vlaamse) migranten geregistreerd, veelal met een tijdelijk statuut.

Een indicator van de toenemende mobiliteit is het slinkend aandeel van de bevolking dat in de plaats van geboorte blijft wonen. In België bedraagt het aantal 'autochtonen' in 1846 70% van de bevolking en in 1900 63%. Een hoge bevolkingsgroei gaat samen met meer inwijkelingen. Zo tellen in 1900 de provincies Antwerpen, Brabant, Henegouwen en Luik 40% niet ter plaatse geboren inwoners, tegenover 31% in Oost- en West-Vlaanderen.

De ongelijk gespreide bevolkingsgroei en de migratiestromen doen de stedelijke bevolking aangroeien. In de tweede helft van de achttiende eeuw woont ongeveer een kwart van de totale bevolking in gemeenten met meer dan 5000 inwoners. Dat aandeel loopt licht op tot 30% in 1846 en 36% in 1866. Hierna gaat het snel: in 1900 is al 55% van de bevolking 'stedelijk'. In de achttiende eeuw speelt de stad geen rol in de demografische groei, integendeel: het aandeel van de stedelijke bevolking neemt in een aantal streken (Vlaanderen en Brabant) verder af. Daar komt na 1800 langzaam verandering in, maar van een nieuwe stedelijke dynamiek is pas sprake vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw. Tot 1870 blijft in alle gewesten de rurale bevolking in de meerderheid. De sterkste stedelijke groei gaat uit van de nijverheidscentra op de Waalse industriële as en, vooral, van de agglomeraties rond Brussel en Antwerpen. In Antwerpen en Brabant herbergen in 1900 de dorpskernen met minder dan 5000 inwoners nog minder dan een derde van het inwonertal.

Het Belgisch urbanisatiepatroon verschilt nogal van dat van de buurlanden. Ten eerste leven relatief meer mensen in grotere woonkernen (plus 5000 inwoners). In West-Europa is het aandeel van deze gemeenten in de totale bevolking beperkt tot 12% in 1800 en 33% in 1900. Een hogere bevolkingsdichtheid leidt in België echter niet tot de groei van grote stedelijke metropolen. Zo leeft de helft van de Belgische 'stedelijke' bevolking in 1910 in centra met minder dan 25.000 inwoners. Amper één op acht urbane Belgen woont in grote steden met meer dan 100.000 inwoners. Henegouwen telt in 1800, aan de vooravond van het industrialisatieproces, twee steden, Bergen en Doornik. Honderd jaar later woont een derde van de bevolking in 24 stedelijke centra met elk meer dan 10.000 inwoners. Het industrialisatie- en verstedelijkingsproces heeft geleid tot de groei van enkele stedelijke olievlekken — Brussel, Antwerpen, Luik — maar vooral tot een suburbanisatie van het platteland.

Tot het derde kwart van de negentiende eeuw wordt de bevolkingsdynamiek bepaald door het wel en wee binnen de rurale samenleving. Kenschetsend hiervoor zijn de

(langdurige) demografische effecten van de laatste grote plattelandscrisis tijdens de jaren 1840. Een nieuwe dynamiek breekt pas door vanaf het laatste kwart van de eeuw. Een opvallende exponent hiervan is het proces van een toenemende verstedelijking van het platteland. Zij is de uitkomst van twee ogenschijnlijk tegengestelde bewegingen. Enerzijds worden de regionale verschillen in het bevolkingsverloop steeds groter. Tekenend hiervoor is de afstand tussen demografische groeipolen (de nieuwe industriële assen en de agglomeraties rond Brussel en Antwerpen) en achterblijvende regio's (plattelandsgebieden zoals Binnen-Vlaanderen en Waals-Brabant). Anderzijds vergroot de snel groeiende tijdelijke arbeidsmobiliteit de fysische kloof tussen wonen en werken. De demografische dynamiek welke vanaf de laatste decennia van de negentiende eeuw dominant wordt, stoelt niet meer op de logica van de vroegere rurale samenleving, maar op de patronen van wonen en werken geënt op een gesuburbaniseerde samenleving. Beslissend in deze overgang is niet een *exode rural* naar miljoenensteden, maar de kolonisatie van het platteland door de pendelaar.

Tabel 1: Leeftijdsstructuur van de Belgische bevolking

	-15 jaar	15-64 jaar	+64 jaar
1750	33%	63%	4%
1800	32%	63%	5%
1846	32,3%	61,8%	5,9%
1856	30,3%	64,0%	5,7%
1866	31,7%	62,0%	6,3%
1880	33,5%	60,0%	6,5%
1890	32,8%	60,8%	6,4%
1900	31,7%	62,1%	6,2%
1910	30,5%	63,1%	6,4%

Omstreeks 1860 heeft België één van de oudste bevolkingen van Europa.[15] De demografische gevolgen van de crisis van het midden van de negentiende eeuw verdwijnen pas in het laatste kwart van de eeuw. Een dalende vruchtbaarheid roept na 1890 de tendens van verjonging een nieuwe halt toe. De dorpsbewoners zijn gemiddeld heel wat jonger dan de stedelijke bevolking. In 1900 is in België 33% van de dorpsbevolking jonger dan 16 jaar, tegenover 28% in de grote steden. Honderd jaar vroeger was het verschil ongeveer even groot.

Leven en sterven

De brutocoëfficiënten van geboorte en overlijden bakenen de grote lijnen af van het natuurlijk bevolkingsverloop.

Overlijdenscrisissen doen zich nog voor in het begin, het midden en het derde kwart

15 J.-C. Chesnais, *La transition démographique. Etapes, formes, implications économiques. Etude de séries temporelles (1720-1984) relatives à 67 pays* (Parijs, 1986).

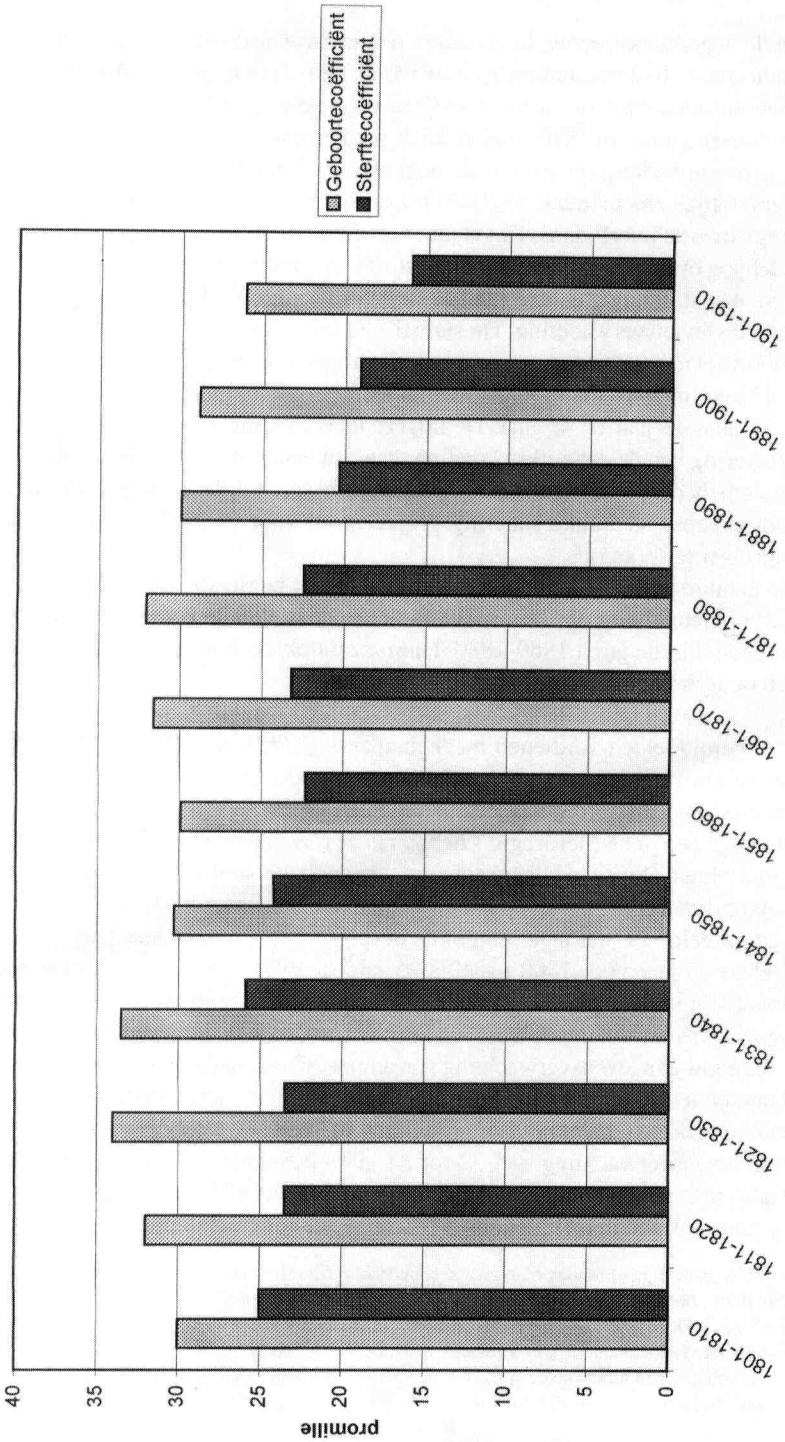

Grafiek 2. Coëfficienten van geboorte en van sterfte in België, 1800-1910

van de negentiende eeuw. In de achttiende eeuw was de dysenterie de meest bedreigende ziekte. In de negentiende eeuw wordt die rol overgenomen door tyfus, pokken, tuberculose en cholera. In 1846-1847 worden delen van Vlaanderen geteisterd door een tyfusepidemie, in 1870-1872 eisen de pokken voor de laatste maal vele slachtoffers. De grootste bedreiging gaat in de negentiende eeuw uit van de cholera. Deze zeer besmettelijke ziekte breekt tot 1870 zeker vijf maal uit, met in 1866 meer dan 43.000 geregistreerde overlijdens. Het is niet toevallig dat de ziekte het hardst toeslaat in de stedelijke, overbevolkte centra met barslechte hygiënische omstandigheden.[16] Na 1880 wordt een structurele daling van het sterftecijfer ingezet. De dalende mortaliteit verhoogt de levensverwachting. De statistische levensverwachting van de vrouw bij de geboorte is in het midden van de eeuw niet hoger dan 39 jaar. In 1890 is dit opgelopen tot 47 jaar, in 1910 tot 53 jaar. De man leeft gemiddeld minder lang, respectievelijk tot 37 jaar, 43 jaar en 49 jaar. De hogere levensverwachting is een gevolg van een verbetering van de dagelijkse voeding, van een betere persoonlijke hygiëne (zeep) en van een succesvol terugdringen van enkele besmettelijke ziekten (ondermeer door grootscheepse stedelijke saneringsprojecten en door de aanleg van drinkwater- en rioleringsnetwerken).[17]

De geboortecijfers lopen na een terugval in het begin van de eeuw vanaf de jaren 1820 opnieuw hoog op. De crisis van het midden van de eeuw wordt gevolgd door een herstel in de jaren 1860-1880. Hierna zet ook de structurele daling van de nataliteits-coëfficiënten zich door.

Deze gemiddelden verdienen meer nuancering. Opnieuw tekenen zich opvallende verschillen af tussen stad en platteland, tussen industriële en agrarische regio's, maar ook tussen sociale groepen en tussen man en vrouw.

Stedelijke en industriële regio's hebben in de regel hogere coëfficiënten van nataliteit en mortaliteit. Door een hogere zuigelingen- en kindersterfte zijn de overlevingskansen voor kinderen er lager dan op het platteland. De levensverwachting bij de geboorte is er gemiddeld vijfjaar lager dan in de dorpen, en stijgt maar zeer langzaam (van gemiddeld 35 jaar voor 1800 tot 40 à 45 jaar in 1900). De gegevens over de levensverwachting op het platteland verschillen sterk van regio tot regio. Zo hebben zuigelingen in het noorden van West- en Oost-Vlaanderen in de tweede helft van de achttiende eeuw een levensverwachting van amper 25 jaar. In hetproto-industriële Binnen-Vlaanderen is dat bijna 15 jaar langer. De verschillen blijven in de negentiende eeuw groot. Omstreeks 1850 hebben borelingen in West- en Oost-Vlaanderen een gemiddelde levensverwachting van 32 tot 35 jaar, tegenover 45 jaar en zelfs meer in de Waalse provincies Namen en Luxemburg. Deze verschillen worden verklaard door een grote variatie in infectiekansen (malaria), door verschillen in de uithuizige arbeid

16 M. Neven, 'Epidemiology of town and countryside. Mortality and causes of death in Eastern Belgium, 1850-1910', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis - Revue d'histoire belge contemporaine* (1997) i-ii, 39-82; I. Devos, 'Ziekte: een harde realiteit', in: J. de Maeyer, e. a., ed., *Er is leven na de dood. Tweehonderd jaar gezondheidszorg in Vlaanderen* (Kapellen, 1998) 117-129.

17 K. Veile, 'De overheid en de zorg voor de volksgezondheid', in: J. de Maeyer, e. a., ed., *Er is leven na de dood. Tweehonderd jaar gezondheidszorg in Vlaanderen* (Kapellen, 1998) 130-150.

van de vrouw en door een wisselende populariteit van de veiligere borstvoeding (die is hoger in gebieden met huisnijverheid).[18]

Een bepalende variabele in de schommelingen in de mortaliteit is de zuigelingen- en kindersterfte.[19] In de negentiende eeuw haalt gemiddeld één op vijf à zes zuigelingen het eerste levensjaar niet, een verhouding die tot het begin van de twintigste eeuw opmerkelijk stabiel blijft. De kindersterfte tussen het eerste en tiende levensjaar wordt tijdens de laatste decennia van de eeuw wel teruggedrongen, wat de globale overlevingskansen van de kinderen doet toenemen. In het tweede kwart van de eeuw halen vier à vijf borelingen hun tiende levensjaar niet. Na 1880 is dat nog een kwart. De doorbraak komt er door de succesvolle bestrijding van kinderziektes als mazelen en kinkhoest en, vooral, door het terugdringen van de onhygiënische flessen voeding. Na 1900 wordt België zelfs een voorloper in de strijd tegen de zuigelingensterfte, onder andere door de uitbouw van een netwerk van consultatiecentra voor zuigelingen, de voorlichting over voeding en hygiëne en medische bijstand.

Deze cijfers verbergen opnieuw grote regionale verschillen. Zo sterven in het verpauperde Vlaanderen veel meer zuigelingen dan in Wallonië: omstreeks 1900 nog één op vijf en zelfs meer tegenover één op acht en minder in het zuiden van het land. Deze verschillen worden in verband gebracht met de langdurige crisis op het Vlaamse platteland en het verdwijnen van de huisnijverheid, de hogere uithuizige arbeidsparticipatie van de Vlaamse vrouw, en het verkorten van de periode van de borstvoeding.

De steden doen het slechter dan het platteland. In de kleinere woonkernen sterft omstreeks de eeuwwisseling 16% van de borelingen voor hun eerste verjaardag.[20] Dit loopt op tot meer dan 18% in de kleine steden en meer dan 20% in de grote steden. Ook hier constateren we grote verschillen, met als uitschieter Gent. In deze textielstad haalt in 1900 één op vier borelingen niet zijn of haar eerste levensjaar.[21] Ook het aantal doodgeboren baby's is heel wat hoger in de stad: 4,2% van de wettige geboorten en 6,3% van de onwettige geboorten worden daar in 1900 geregistreerd als een doodgeboren kind.

De stedelijke groei in de tweede helft van de negentiende eeuw doet een nieuwe risicomaatschappij ontstaan. De textielstad Gent is hiervan een goed voorbeeld. De snelle bevolkingsgroei (een verdriedubbeling tussen 1800 en 1910) gaat samen met een hogere mortaliteitskans. De levensverwachting bij de geboorte is heel wat lager dan gemiddeld, ook in vergelijking met andere steden: 32 jaar in 1846, 28 jaar in

18 Nieuwe berekeningen, analyses en interpretaties van de verschuivingen in de mortaliteit in Vlaanderen van de achttiende tot de twintigste eeuw vinden we in de recente doctoraatsstudie van Isabelle Devos, 'Allemaal beestjes. Mortaliteit en morbiditeit in Vlaanderen, achttiende-20ste eeuw' (Onuitgegeven proefschrift Universiteit Gent, Opleiding Geschiedenis, 2003).

19 G. Masuy-Stroobant, *Les déterminants individuels et régionaux de la mortalité infantile. La Belgique d'hier et d'aujourd'hui* (Louvain-la-Neuve, 1983); M. Debuisson, 'The decline of infant mortality in Belgian districts at the turn of the 20th century', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis - Revue d'histoire belge contemporaine* (2001) iii-iv, 497-527.1. Devos, 'Allemaal beestjes'.

20 Jacquart, *Etude de la démographie statistique et dynamique.*

21 J.Backx, 'Mortality in Ghent, 1850-1950.Asocialanalysisof death', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis - Revue d'histoire belge contemporaine* (2001) iii-iv, 529-556.

1866 (cholera!), 36 jaar in 1890,46 jaar in 1910. Bepalend hierin is de zeer hoge zuigelingensterfte: meer dan één op vier geboorten tot 1900, één op 4,5 in 1910. Bijna de helft van de kinderen haalt de leeftijd van vijfjaar niet. Opvallend is dat de sterftekans tot het einde van de negentiende eeuw blijft toenemen. De leeftijdsgebonden sterftekansen zijn heel wat lager in de Waalse industriecentra, zeker vanaf de laatste twee decennia van de negentiende eeuw.[22] Dit bevestigt het verband tussen hoge overlijdensrisico's op jonge leeftijd en het grote aantal meisjes en vrouwen in de Gentse textielfabrieken. Een snelle overschakeling van (beschermende) borstvoeding op (onhygiënische) flessenvoeding tast de overlevingskansen van de zuigelingen in belangrijke mate aan.[23]

Tabel 2: Sterftekansen van Gentse kinderen van beoefenaars van vrije beroepen en van textielarbeiders, 1846-1910

	1 textielarbeiders			
	sterftekans -1 jaar		sterftekans 1-4 jaar	
	jongen	meisje	jongen	meisje
1846	43%	34%	49%	45%
1870	50%	45%	45%	44%
1910	19%	29%	7%	6%

	2 vrije beroepen			
	sterftekans -1 jaar		sterftekans 1-4 jaar	
	jongen	meisje	jongen	meisje
1846	16%	6%	12%	8%
1870	13%	12%	8%	7%
1910	9%	8%	3%	2%

Tabel 2 toont aan dat de hoge sterftecijfers bij zuigelingen en kinderen in Gent een gevolg zijn van een grote oversterfte bij de arbeidersbevolking, vooral bij de textielarbeiders. In de jaren 1870 haalt nauwelijks de helft van de zuigelingen in de Gentse volkswijken de eerste verjaardag, en van die groep kan ook maar iets meer dan de helft de vijfde verjaardag vieren. Hiermee is het overlijdensrisico hoger dan in middennegentiende-eeuwse Engelse industriesteden als Manchester en Leeds. Het verschil met kinderen van de elites is zeer groot. Dodelijke ziekten als cholera, pokken, mazelen, kinkhoest, roodvonk en longaandoeningen hebben een sterk sociaal gedifferentieerd effect.

Recente studies vestigen de aandacht op het verband tussen mortaliteit en migratie.[24]

22 M. Oris, G. Alter, 'Paths to the city and roads to death. Mortality and migration in East Belgium during the industrial revolution', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis - Revue d'histoire belge contemporaine* (2001) iii-iv, 453-495. Na een diepe inzinking in het derde kwart van de eeuw loopt de levensverwachting bij geboorte in industriële centra als Seraing en Hoei na 1880 snel op tot 45 jaar.

23 Backx, 'Mortality in Ghent, 1850-1950'.

24 Oris, Alter, 'Paths to the city and roads to death'.

Inwijkelingen in het industriële Tilleur in de tweede helft van de negentiende eeuw hebben een beduidend hogere overlevingskans dan de plaatselijke bevolking. Het platteland zorgt voor een permanente toevoer van nieuw en gezond bloed in de moordende negentiende-eeuwse industriecentra. Dit ontkracht meteen het beeld van de (vaak Vlaamse) immigrant als de krachteloze armoezaaier. Het voordeel van de inwijkelingen is echter maar van tijdelijke duur. Hun kinderen hebben namelijk een veel groter sterfterisico dan hun leeftijdsgenoten van autochtone ouders. Maar vier op de tien kinderen van Vlaamse inwijkelingen in Tilleur haalt hun vijfde verjaardag. Het comparatieve gezondheidsvoordeel dat de rurale inwijkeling heeft bij zijn of haar intrede in de industriestad gaat al snel teloor door de erbarmelijke woon- en werkomstandigheden aldaar.

De levensloop van jongens en meisjes loopt niet gelijk.[25] Jongens hebben beduidend meer kans om te overlijden voor hun eerste verjaardag. Een oversterfte van 15% tot het eerste levensjaar en van 5% tot vijfjaar lijkt de regel. Hierna behouden de meisjes een licht biologisch voordeel. Op het einde van de eeuw liggen de overlijdenskansen van de meisjes tussen vijf en 20 jaar echter 15 tot 20% hoger dan bij de jongens. Deze geslachtsgebonden verschillen in sterftekans komen voor in de stad en op het platteland en nemen doorheen de negentiende eeuw scherpere vormen aan. Dit wijst op sekseverschillen inzake de toegang tot voeding, verzorging en andere materiële voordelen. De achterstand van de meisjes in de materiële verzorging binnen het gezin neemt eerder toe dan af, vooral in periodes van toenemende economische spanning (midden negentiende eeuw, laatste kwart negentiende eeuw).

Vanaf de achttiende eeuw neemt de demografische impact van conjuncturele demografische crises stelselmatig af. Daartegenover staat een structurele verschuiving in de verhouding tussen leven en dood door de desintegratie van rurale overlevingspatronen en een groeiende *impact* van de nieuwe urbane risicomaatschappij. Nieuwe vormen van uithuizige arbeid, lossere gezins- en opvoedingspatronen en een zeer slechte publieke en persoonlijke hygiëne zorgen voor hoge, sterk sociaal- en seksegebonden sterftekansen. De eerste slachtoffers zijn de zuigelingen en de kinderen in de stedelijke volkswijken.

Tot de jaren 1870 is het overheidsoptreden vrijwel uitsluitend gericht op het bestrijden van épidémies.[26] Net zoals de prille arbeidswetgeving zijn de eerste ingrepen in de gezondheidszorg uitsluitend gericht op het bestrijden van excessen en op het bestendigen en vergroten van sociale segregatie (aparte volkswijken). Pas vanaf de late negentiende eeuw krijgt 'la santé publique' ook een sociale en morele connotatie. Dit gaat gepaard met de eerste ontwerpen voor een coherente wetgeving en de eerste succesvolle uitbouw van lokale gezondheidsdiensten (Gent 1891, Antwerpen 1893).

Het terugdringen van de sterfterisico's gebeurt in de context van de uitbouw van een nieuwe, meer gereguleerde samenleving. Pleidooien voor minder uithuizige arbeid voor de vrouw, voor een betere persoonlijke verzorging en voor meer hygiënische

25 I. Devos, 'Te jong om te sterven. De levenskansen van meisjes in België omstreeks 1900', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* (2000) i, 55-75.

26 Veile, 'De overheid en de zorg voor de volksgezondheid'.

zorg bij de opvoeding, lopen parallel met een actiever overheidsingrijpen ter bestrijding van de épidémies, besmettelijke ziekten, stadsvervuiling enz. Tot 1900 blijven de effecten hiervan beperkt, met steeds grotere verschillen tot gevolg tussen sociale groepen, tussen stad en platteland, tussen regio's en tussen man en vrouw.

Trouwen en voortplanten

Gemiddeld worden in het negentiende-eeuwse België zeven tot acht huwelijken per 1000 inwoners geregistreerd. De gemiddelden schommelen weinig, van acht per duizend in het eerste kwart van de eeuw over minder dan zeven per duizend omstreeks 1850 tot opnieuw acht promille na 1890. Betekenisvoller zijn de schommelingen in de huwelijksleeftijd en in de populariteit van het huwelijk bij de vrouwen.

Tabel 3: De gemiddelde leeftijd van de vrouw bij haar eerste huwelijk, België 1750-1910

1750-1780	26,5
1780-1789	27,3
1790-1799	27,5
1800-1809	27,9
1810-1819	26,8
1820-1829	27,7
1830-1839	28,0
1840-1849	28,9
1850-1859	28,6
1860-1869	28,2
1870-1879	27,5
1880-1889	26,8
1890-1900	26,2
1900-1909	25,5

In het België van de negentiende eeuw wordt laat gehuwd, de mannen in de regel nog twee jaar later dan de vrouwen. Dit is een opvallend verschil met Frankrijk en Engeland, waar de leeftijd lager is dan 25 jaar. De gemiddelde leeftijd van de vrouw bij haar eerste huwelijk loopt tot het midden van de eeuw gestaag op, tot bijna 29 jaar. Pas na 1880 wordt een significante daling ingezet, tot onder het niveau van de tweede helft van de achttiende eeuw. In 1910 is één op drie meisjes in de leeftijdsgroep 25-29 jaar niet gehuwd. In de jaren 1830-1850 is dat nog bijna twee op drie.

Opnieuw zijn de regionale verschillen groot. Tijdens de crisisjaren van het midden van de eeuw loopt de gemiddelde huwelijksleeftijd van de vrouw in de Vlaamse dorpen op tot 30 jaar en meer. De daling wordt sneller ingezet in de nieuwe industriële regio's, Henegouwen op kop. Huwende vrouwen zijn hier gemiddeld 26,5 jaar in de jaren 1860 en iets meer dan 24 jaar omstreeks 1900. In Oost- en West-Vlaanderen zijn de bruiden gemiddeld twee jaar ouder.

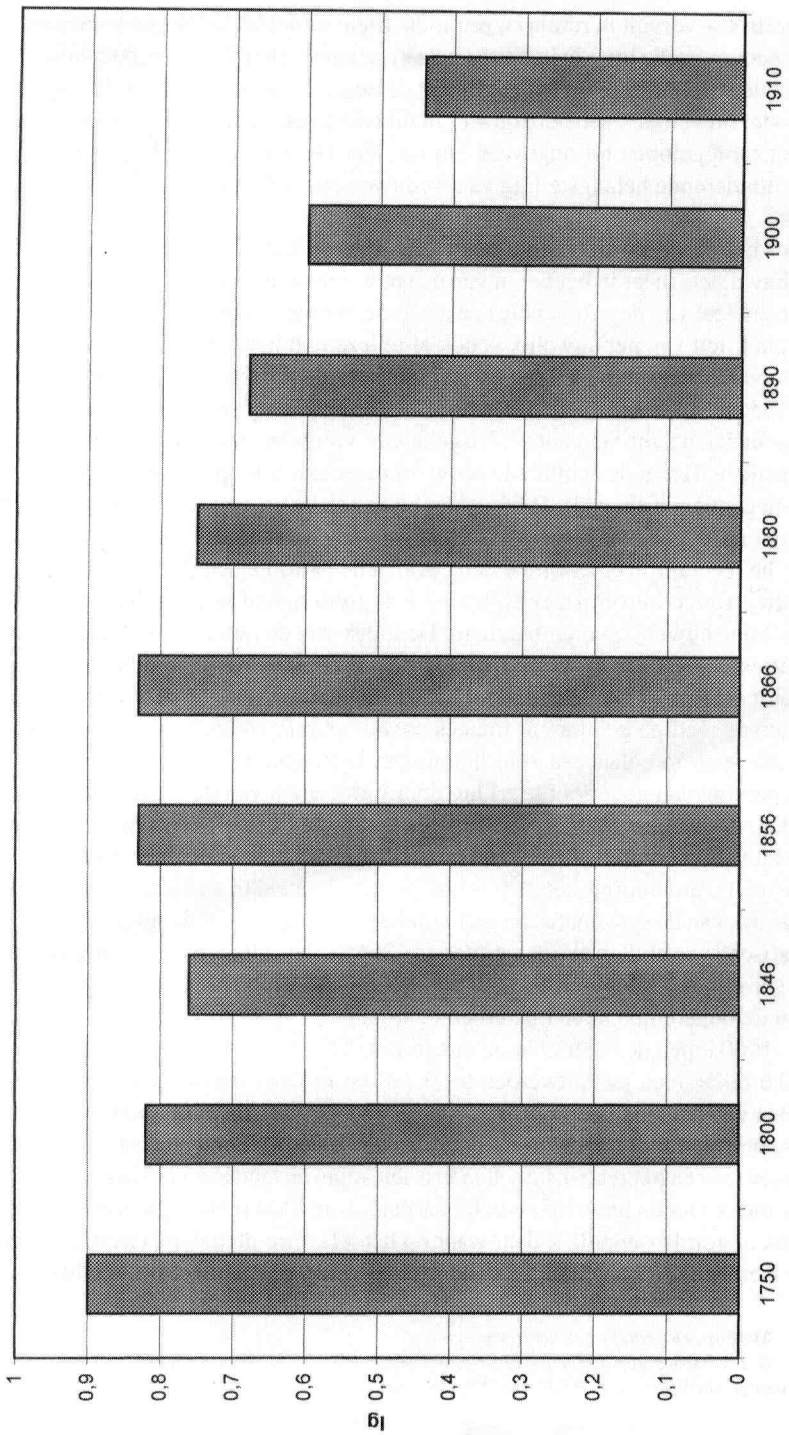

Grafiek 3. De huwelijksvruchtbaarheid in België, 1750-1910

Hertrouw vervult in rurale en pre-industriële samenlevingen een belangrijke functie als economische brug in het informele systeem van overleven, inkomensverdeling en sociale bescherming. In het begin van de negentiende eeuw is nog één op vijf tot één op vier huwelijken een hertrouw (van minstens één partner). Dat aandeel is een eeuw later teruggelopen tot ongeveer één op tien. Deze beweging loopt parallel met een verminderende belangstelling van weduwen en weduwnaars voor een tweede huwelijk. [27]

Tot het derde kwart van de eeuw zijn vier op tien vrouwen tussen 15 en 49 jaar gehuwd, iets meer in het begin van de eeuw, iets minder in het midden. Hierna neemt het aandeel van de echtgenotes gestaag toe, tot meer dan 50% in 1910. De groeiende populariteit van het huwelijk is ook af te lezen uit het dalende aandeel van de nooit-gehuwde vrouwen ouder dan 50 jaar (definitief celibaat): van 24% in 1830 over 19% in 1856 tot 16,5% in 1910. Niet overal is deze beweging even rechtlijnig. In de Vlaamse provincies neemt het aantal niet-gehuwde vrouwen sterk toe, van één op vijf in de tweede helft van de achttiende eeuw tot meer dan één op vier in het derde kwart van de negentiende eeuw. In 1900 is nog bijna een kwart van de vrouwen van 50 jaar en ouder nooit gehuwd geweest. In Henegouwen is dat op dat moment maar 11% meer.

In het gecontroleerde, rurale demografische patroon gaat een beperkend huwelijksgedrag (hoge huwelijksleeftijden en een groot aantal nooit-gehuwden) samen met een hoge huwelijksvruchtbaarheid. De index van de huwelijksvruchtbaarheid (Ig) in grafiek 3 geeft aan in welke mate de potentiële vruchtbaarheid binnen het huwelijk wordt gebruikt.[28] Dit gebeurt door het aantal gehuwde vruchtbare vrouwen af te wegen tegen de wettige geboorten. Indices boven 0,8 reflecteren een minder gecontroleerd gedragspatroon, daar waar verhoudingen lager zijn dan 0,7 wijzen op een bewuste toepassing van geboortebeperking door grote delen van de bevolking.

De crisis van het midden van de negentiende eeuw heeft een negatieve weerslag op de huwelijksvruchtbaarheid. Het herstel na 1850 wijst er op dat het vroegere patroon nog niet werd doorbroken. Dit is pas het geval na 1880, wanneer in enkele regio's de praktijk van de systematische geboortebeperking meer veralgemeend wordt. De geografische verschillen worden groter. In 1866 hebben alle provincies nog verhoudingen hoger dan 0,7. Oost- en West-Vlaanderen benaderen met 0,94 opnieuw het niveau van de ongeremde huwelijksvruchtbaarheid.

In 1900 lopen de coëfficiënten uiteen van 0,4 à 0,5 in Henegouwen en Luik over 0,5 à 0,6 in Brabant en Antwerpen tot 0,7 à 0,8 in Oost- en West-Vlaanderen. In grote delen van het land heeft omstreeks de eeuwwisseling de nuptialiteit haar rol verloren als controlemiddel op de vrouwelijke vruchtbaarheid. Echter, nooit zijn de verschillen tussen stad en platteland, tussen industriële regio en landbouwgebied zo groot geweest. De index van de huwelijksvruchtbaarheid is in 1900 in de regio's rond Charleroi en Luik al gezakt onder 0,3, daar waar op het Vlaamse platteland (Binnen-Vlaanderen, de Kempen) de volgehouden geboortebeperking nog nauwelijks voelbaar is (indices

27 Matthijs, *De mateloze negentiende eeuw.*

28 R. J. Lesthaeghe, *The decline of Belgian fertility 1800-1970* (Princeton, 1977); Devos, 'Marriage and economic conditions since 1700: the Belgian case'.

hoger dan 0,8). Op het Vlaamse platteland ontstaat in deze periode het beeld van de kinderrijke gezinnen. De daling van de huwelijksleeftijd, de inkorting van de lactatieperiode en het taboe op geboortebeperking werken het aantal kroostrijke gezinnen in de hand.

De controle op de vrouwelijke vruchtbaarheid is de sleutel van elk sociaal-demografisch samenlevingspatroon. In een ruraal-agrarische samenleving wijst een stijging van de gemiddelde huwelijksleeftijd en de groeiende groep van nooit-gehuwde vrouwen op meer beklemmende arbeids- en inkomensperspectieven. De dominantie van dit model wordt pas doorbroken in het laatste kwart van de negentiende eeuw, wanneer een nieuw urbaan patroon meer algemeen wordt.

Recent onderzoek typeert deze transitie niet meer als een overgang van een vermeend natuurlijk procreatiegedrag naar een gecontroleerd patroon.[29] De belangrijkste verschuiving is die van een tamelijk los patroon van controle van de gezinsopbouw via uitstel *(spacing)* naar een controle van de geboorten door afstel voor het intreden van de vrouwelijke steriliteit *(stopping).* Deze overgang gaat samen met enkele andere belangrijke verschuivingen zoals het terugdringen van de zuigelingen- en kindersterfte en een grotere investering in de opvoeding van de overlevende kinderen. Ook van belang voor de diffusie van de technieken van de geboortebeperking is een grotere geografische en sociale mobiliteit.[30]

Een vrijere huwelijksmarkt — er wordt jonger en meer gehuwd — gaat samen met een beperking van het aantal kinderen binnen het huwelijk. Het lange tijd naast elkaar bestaan van de uiteenlopende huwelijkspatronen is verantwoordelijk voor belangrijke sociale en regionale verschillen. Daarbij loopt die overgang lang niet rechtlijnig. Met name de stedelijke samenleving wordt in de negentiende eeuw geconfronteerd met een loslaten van oudere rurale controlemechanismen zonder dat nieuwe normeringen al een nieuwe standaard hebben kunnen opleggen.

Samenleven en samenwonen

Gemiddeld wonen tot 1900 4,5 à 5 personen in een huishouden samen. Hiermee worden alle geregistreerde gezinsleden bedoeld, levend onder één dak. De coëfficiënt van de gezinsdichtheid is een gemiddelde van alle huishoudens op één telmoment, van eenpersoonsgezinnen tot meervoudige huishoudens. Traditioneel zijn de gezinnen in de stad kleiner dan op het platteland: 4,2 à 4,5 leden tegenover vijf gezinsleden in de dorpen. Door een tijdelijk uitstel van nieuwe gezinsvorming loopt in het midden

29 J. van Bavel, "Malthusian sinners: illegitimate fertility and early marriage in times of economic crisis. A case study in Leuven, 1846-1856', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis - Revue d'histoire belge contemporaine* (2001) iii-iv, 371-401.

30 In een *casestudy* over de regio Charleroi wijst Thierry Eggerickx op de nauwe band tussen de veralgemening van een systematische geboortebeperking via afstel en de concrete *impact* van de economische crisis van 1873-1892 (T. Eggerickx, 'The fertility decline in the industrial area of Charleroi during the second half of the nineteenth century. Did sedentary and migrant people have a different behaviour?', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis - Revue belge d'histoire contemporaine* (2001) iii-iv, 403-429).

van de eeuw de gezinsdichtheid op het platteland op tot 5,2 leden gemiddeld. Vanaf het einde van de eeuw wordt het huishouden merkelijk kleiner, tot minder dan vier gezinsleden in 1910.

Ongeveer één op vijf huishoudens bestaat uit één persoon, vaak weduwen of weduwnaars. In bijna drie op vier gezinnen leven een man en een vrouw gehuwd samen. Andere (ongehuwde) vormen van samenwonen zijn goed voor 5 à 10% van de gezinnen. Acht op tien huishoudens zijn kerngezinnen met alleen de directe verwanten. In maximaal één op vijf huishoudens leven op min of meer stabiele basis familiale of niet-familiale (dienstboden, kostgangers) inwonenden. Deze verhoudingen vinden we al terug in de achttiende eeuw en veranderen pas opnieuw in het voordeel van het kerngezin in het laatste kwart van de negentiende eeuw.

Ook deze cijfers behoeven heel wat nuancering. Ten eerste is er een onderregistratie van allerlei meer tijdelijke samenlevingsvormen, zoals voorhuwelijks samenwonen, tijdelijke verblijfplaatsen ten gevolge van migratie, feitelijke scheiding. Ten tweede bestaat er vooral in de stad een grotere variëteit aan samenlevingspatronen. Ten derde vertellen de bronnen niets over familiale en extra-familiale netwerken, dorps- of wijkgebonden. En ten vierde zwijgen deze statische data over de veranderingen tijdens de levensloop.

Een goede indicator van het flexibele karakter van het 'traditionele gezin' in de negentiende eeuw is het 'buitenhuwelijks seksueel gedrag', met name het aantal voorhuwelijkse concepties en onwettige geboorten.

Tabel 4: Buitenhuwelijkse concepties in Vlaanderen, 1750-1880

	platteland Vlaanderen		kleine steden Vlaanderen	
	voorechtelijke conceptie	onwettige geboorte	voorechtelijke conceptie	onwettige geboorte
1750-1760	8-9%	0,5-1%	15%	3-4%
1780-1790	10-15%	2%	15-25%	4-5%
1800-1810	33%	5%	40%	6-8%
1830-1840	30%	7%	-	7-9%
1850-1860	29%	7%	30-35%	16%
1870-1880	31%	4%		

	Gent		Antwerpen
	voorechtelijke conceptie	onwettige geboorte	voorechtelijke conceptie
1750-1760	14-19%	4-5%	25-35%
1780-1790	15-25%	7%	36-39%
1800-1810	45%	11%	52%
1830-1840	-	15%	-
1850-1860	30-35%	16%	40-50%
1870-1880	_	_	_

De index van voorechtelijke concepties bepaalt het aandeel van de geboorten minder dan acht maanden na het huwelijk, in het totaal van de eerste geboorten.[31] De conceptie van deze geboorten vindt plaats voor het huwelijk, maar de kinderen worden geboren na het huwelijk. Onwettige geboorten zijn de kinderen van een ongehuwde vrouw (al dan niet later met een huwelijk gewettigd), en dit ten opzichte van alle geboorten (zonder doodgeborenen). De gegevens in de tabel hebben betrekking op Vlaanderen en Brabant en liggen door het uitsluiten van vele zeer landelijke gebieden waarschijnlijk hoger dan het (niet gekende) Belgische gemiddelde.

De frequentie van buitenhuwelijkse concepties neemt vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw spectaculair toe. Tussen 1800 en 1880 zijn op het Vlaamse platteland bijna één op drie eerste geboorten het gevolg van een voorhuwelijkse conceptie. Het overgrote deel van die geboortes vindt plaats binnen de vijf maanden na het huwelijk, zodat hier kan gesproken worden van min of meer 'geforceerde' huwelijken. Nog hoger zijn de verhoudingen in de stad, met maxima in de eerste helft van de eeuw tot 45% (Gent, Antwerpen). Na 1850 nemen de verhoudingen lichtjes af, maar blijven nog lange tijd zeer hoog.

Onwettige geboorten zijn op het achttiende-eeuwse platteland een marginaal verschijnsel. Ook dit verandert naar de eeuwwisseling toe, met maxima van gemiddeld zeven op honderd levend geborenen waarbij de moeder op het moment van de geboorte ongehuwd is. Opnieuw liggen de verhoudingen in de stad veel hoger, met maxima in het eeuwmidden: Gent één op zes geboorten, Leuven één op vier, Brussel zelfs één op drie. In Antwerpen heeft in 1830 één op zes bruiden voorhuwelijkse kinderen, in 1850 is dat al één op vijf. 30% van deze vrouwen heeft zelfs meer dan één 'onechtelijk' kind. In Leuven zijn de verhoudingen nog hoger: op het einde van de eeuw wordt in meer dan één op vier huwelijken minstens één kind gewettigd. Dit is mede een gevolg van sterke toename van het aantal gelegitimeerde voorhuwelijkse kinderen. In het midden van de eeuw wordt amper één op drie onwettige kinderen via een huwelijk gelegitimeerd, omstreeks 1900 is dat al zeven op tien.[32] Arbeidersvrouwen zijn in deze groepen telkens oververtegenwoordigd.

Een bijkomende aanduiding van lossere en snel veranderende samenlevingsvormen is het aantal vondelingen. In Gent loopt de verhouding van het aantal vondelingen ten opzichte van alle geregistreerde geboorten snel op van minder dan 0,5% in de achttiende eeuw tot 6% in de jaren 1820. Omstreeks 1850 is het aandeel van de vondelingen nog 3 à 4%.

Een globale index van het buitenhuwelijks seksueel gedrag krijgen we door het aantal voorhuwelijkse en onwettige geboorten te relateren aan alle eerste geboorten (plus onwettigen). De gemiddelde verhoudingen voor Vlaanderen lopen op van 15-20% in het midden van de achttiende eeuw, over 35-40% op het einde van de eeuw tot 55-

31 C. Vandenbroeke, 'Karakteristieken van het huwelijks- en voortplantingspatroon. Vlaanderen en Brabant 17de-19de eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* (1976) v, 108-145; M. C. Gyssels, 'Het voorechtelijk seksueel gedrag in Vlaanderen (1700-1800)', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* (1984) 71-104; S. Dierickx, 'Deviant seksueel gedrag. Zedendelicten in Vlaanderen in de 2de helft 16de - 1ste helft 19de eeuw' (Licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, 1997).

32 Matthijs, *De mateloze negentiende eeuw.*

60% tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw. In de steden Gent en Antwerpen tekenen we een zelfde trend op, zij het met nog hogere waarden: 25-35% in het midden van de achttiende eeuw, 45-50% op het einde van de eeuw en 60-70% in de eerste helft van de negentiende eeuw. Hoewel lang niet alle gedragingen bekend zijn (seksuele experimenten, anticonceptie, abortus, kindermoord) wijzen de gegevens ondubbelzinnig op een lossere band tussen huwelijk en seksualiteit in de negentiende eeuw.

In de tweede helft van de negentiende eeuw blijft het aandeel van de onwettige geboorten min of meer stabiel, met een lichte stijging tijdens de crisisjaren tussen 1880 en 1895. Gemiddeld worden acht op honderd levend- en doodgeborenen geregistreerd als onwettig. Hoge verhoudingen vinden we terug in Antwerpen, Brabant, Henegouwen en Luik (meer dan 9%), lage in Limburg en Luxemburg (minder dan 5%). Het aandeel van de stedelijke bevolking is bepalend voor de regionale verschillen. In de grote steden is één op zeven tot zelfs één op vijf jonge moeders niet gehuwd. In de dorpen is dat gemiddeld één op 20. In 1900 wordt in steden met meer dan 20.000 inwoners één onwettige geboorte per 42 ongehuwde vrouwen tussen 15 en 50 jaar oud genoteerd. In gemeenten met minder inwoners is dat één op 74 vrouwen.

Er is slechts weinig informatie beschikbaar over de samenstelling van het gezin gedurende zijn 'levensloop'. Dit is te betreuren omdat pas via een globale kijk op de gezinscyclus de dynamiek van samenleven en samenwonen duidelijk wordt. Zo verhult de statistische dominantie van het 'kerngezin' de aanwezigheid van een groot aantal 'gebroken' gezinnen. Door de hoge sterfterisico's loopt één op vijf huwelijken al stuk na vijfjaar, en twee op vijf na tien jaar. De gemiddelde levensduur van een huwelijk is in de negentiende eeuw 15 tot 20 jaar. Twee op drie kinderen verliezen minimaal één ouder voor hun twintigste levensjaar. Het verlies van een partner wordt vaak gevolgd door een hertrouw. Eén op drie huwelijken vindt plaats met minstens één reeds gehuwde partner. De helft van die huwelijken wordt al ingezegend binnen het eerste jaar na het overlijden van de vorige partner.

Dit geeft het belang aan van min of meer stabiele en officieel geregistreerde samenlevingsverbanden voor het grootbrengen van kinderen en het opbouwen van een gezinsinkomen. Tegelijkertijd wijst het voorgaande op de vele overgangen binnen de individuele levensloop: kind in een kerngezin met natuurlijke ouders; kind in een gezin met minstens één vreemde ouder; voorhuwelijkse relaties, eventueel met voorhuwelijkse kinderen; kerngezin met een gehuwde partner; gezin met eigen kinderen; gezin met een nieuwe partner en met stiefkinderen; gezin zonder kinderen; alleenstaande of inwonend bij familie of vreemden. Hierbij moet nog rekening worden gehouden met het al dan niet inwonen van familieleden (jongere broers of zusters, vader en/of moeder, kind van een oudere dochter, tijdelijke dienstboden en kostgangers enz.). Het is duidelijk dat elke man en vrouw vele gezinssituaties doorkruist, en dat het 'ideaaltypische' kerngezin van man en vrouw (allebei eerstgehuwden) met de eigen kinderen, slechts een beperkt deel van de levensloop inneemt (10 tot 20 jaar).[33]

33 Zie bijvoorbeeld A. Devrieze, E. Vanhaute, 'Working-class girls. The life courses of 33 women cotton workers in Ghent around 1900', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis - Revue d'histoire belge contemporaine* (2001) iii-iv, 557-578.

Grafiek 4. Mannelijke en vrouwelijke actieven: aandeel in potentieel actieve bevolking, 1846-1910

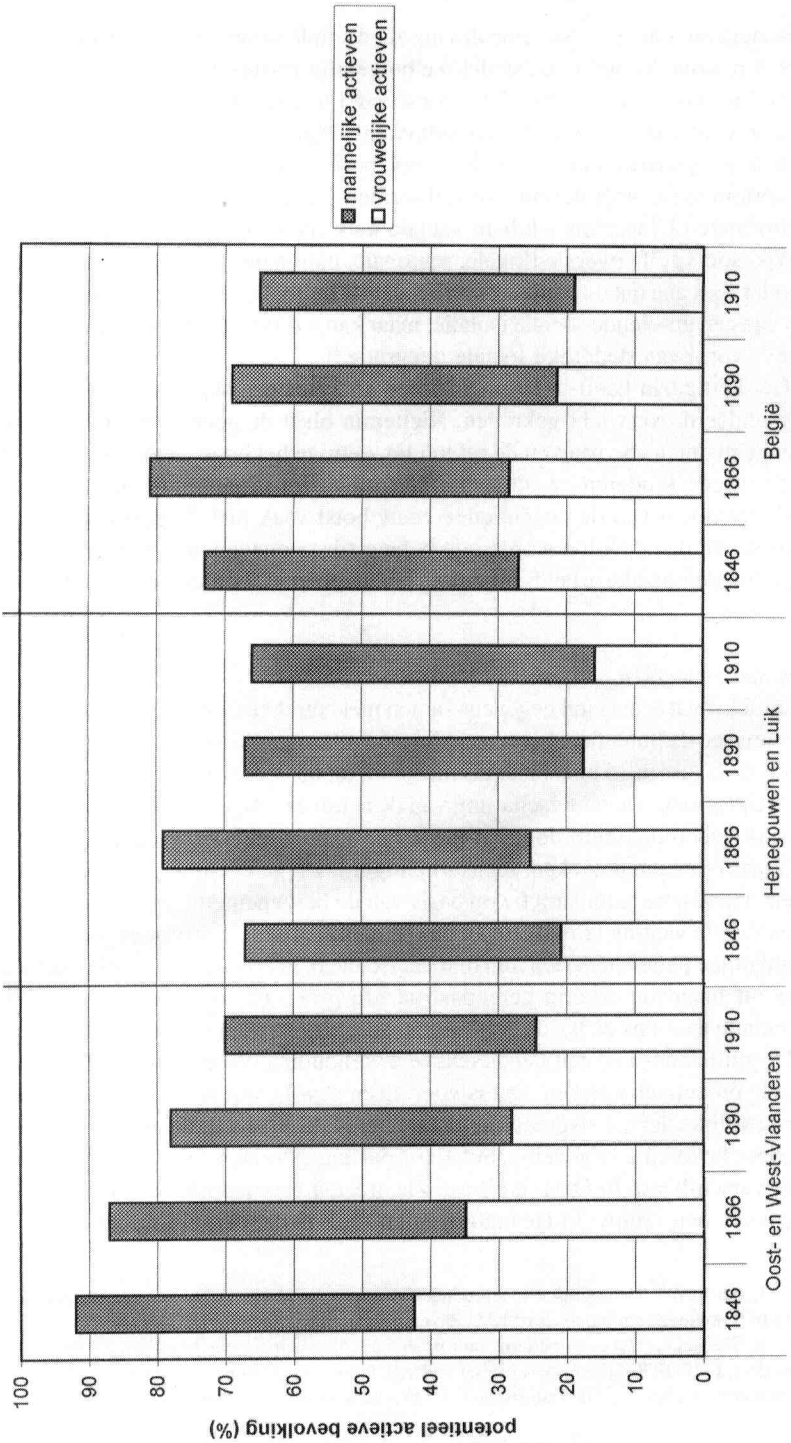

De negentiende-eeuwse samenleving zet de oude samenlevingspatronen onder steeds grotere druk. Vooral in de stedelijke omgeving verliezen kerngezin en huwelijk veel van hun bindende kracht. Het gezinsmodel wordt echter niet verlaten, maar steeds meer worden de grenzen ervan doorbroken. De grote onzekerheden op de arbeidsmarkt en de woonmarkt nopen tot vele ad hoc beslissingen inzake kinderen, samenwonen, voorlopige en meer definitieve leefvormen. Tegelijkertijd neemt het belang toe van informele of meer onzichtbare sociale netwerken, in de uitgebreide familie, in de wijk, soms zelfs over de (lokale, regionale, nationale) grenzen heen. Zo geeft recent onderzoek aan dat de toename van het aantal buitenhuwelijkse geboorten geen gevolg is van een groeiende sociale isolatie, maar kan worden geïnterpreteerd als een alternatieve vorm van stedelijke sociale integratie.[34]

Het kerngezin heeft in demografische analyses een statistisch en ook ideologisch gefundeerd overwicht gekregen. Niettemin blijft de gezinsopbouw voor de meeste jonge mannen en vrouwen de referentie, getuige het hoge aantal binnen het huwelijk gewettigde kinderen en de snelle hertrouw. Het uitputtende en extreem flexibele arbeidsmodel van de negentiende eeuw botst vaak met de gezinsidealen. Naar het einde van de eeuw toe worden de belangrijkste onevenredigheden gesloopt, de onzekerheden inzake arbeid, inkomen, leven en dood worden drastisch beperkt.

Wonen en werken

Grafiek 4 vat een aantal gegevens samen met betrekking tot de geregistreerde beroepsactieve en de potentieel beroepsactieve bevolking.[35] Voor de laatste groep neem ik de inwoners tussen 15 en 64 jaar als meter. 60 tot 65% van de bevolking behoort tot deze leeftijdsgroep. De onderschatting van de actieven jonger dan 15 en ouder dan 65 jaar wordt gecompenseerd door het meetellen van de niet-beroepsactieven tussen 14 en 65 jaar (studenten, zieken, dienstplichtigen). De geregistreerde actieve bevolking is een statistische reconstructie op basis van de beroepentellingen. Eerder dan te pogen een exacte weging te maken van de (betaalde) arbeid, confronteer ik hier twee onafhankelijke parameters: een min of meer exacte meter (de leeftijdsgroep) en een volgens vooraf bepaalde criteria gereconstrueerde groep (de beroepsactieven). Deze confrontatie leert ons welke de 'verborgen' arbeid is en waar die moet worden gesitueerd.

De grafiek wijst op een steeds schevere verhouding tussen de geregistreerde actieven en de potentieel actieven. Dat is vooral een gevolg van een terugval van de gemeten vrouwelijke activiteitsgraad. In totaal is in 1846 37% van de geregistreerde beroepsactieve bevolking vrouwehjk, in 1910 is dat nog 29% De verhoudingen zijn geografisch erg verschillend. In Oost- en West-Vlaanderen is omstreeks 1850 bijna één op twee actieven een vrouw. In Henegouwen en Luik is dat dan al minder dan één op drie.

34 J. van Bavel, 'Demografische reproductie en sociale evolutie. Geboortebeperking in Leuven (1846-1910)' (Onuitgegeven proefschrift KU Leuven, Departement Sociologie, 2001).

35 E. Vanhaute, 'Between patterns and processes. Measuring labor markets and family strategies in Flanders, 1750-1990', *The history of the family. An international quaterly* (1997) iv, 527-545 en Vanhaute, 'Modellen, structuren en de historische tijd. Op zoek naar een Belgisch kostwinnersmodel'.

Overal loopt na 1850 de officieel beroepsactieve vrouwelijke bevolking terug, tot in 1910 tot 35% in de twee Vlaamse provincies en 24% in de twee Waalse regio's.

De plattelandseconomie, zeker daar waar de huisnijverheid nadrukkelijk aanwezig is, steunt op een tamelijk gelijke arbeidsparticipatie. De opkomst van de nieuwe industrieën, in de eerste plaats van de staal- en steenkoolnijverheid, stroomlijnt en beperkt op termijn de mogelijkheden van uithuizige betaalde arbeid voor vrouwen (en kinderen). Dit proces van arbeidsuitstoot verloopt niet gelijktijdig en rechtlijnig. De eerste decennia van de negentiende eeuw laten bijna zeker een verhoogde arbeidsinzet zien van mannen, vrouwen en kinderen. Dit geldt zowel voor de steden (een toename van de 'losse' arbeid), de nieuwe industriële centra (fabrieken) als voor het platteland (huisnijverheid, boerenbedrijf). Vanaf het laatste kwart van de eeuw wordt de vrouw minder zichtbaar op de externe arbeidsmarkt. Dit is een gevolg van een complex van factoren: het uitsluiten van vrouwenarbeid uit enkele zware nijverheden, het concentreren van vrouwenarbeid in een aantal afgelijnde sectoren, de vervrouwelijking van de minder zichtbare arbeid in de nieuwe huisnijverheden (de 'sweating industries'), in de diensten (huispersoneel) en in de landbouw, het beperken van de vrouwelijke loopbaan tot de eerste of tweede zwangerschap. Tot 1910 verliezen de vrouwen vooral in de industriële productie arbeidsmogelijkheden. De loopbanen van de arbeidsters worden ook steeds korter. In 1900 zijn zes op tien vrouwelijke fabrieksarbeidsters jonger dan 21 jaar. Amper één op zes arbeidsters is gehuwd.

De gedereguleerde negentiende-eeuwse arbeidsmarkt promoot nieuwe en steeds massievere vormen van arbeidsmobiliteit. Een eerste trek is de seizoensmigratie naar streken waar er een tijdelijk arbeidstekort is. Zo werken omstreeks 1900 40.000 à 50.000 West- en Oost-Vlaamse 'Franschmans' in de Franse (bieten)campagnes.[36] Veel belangrijker wordt de pendel, de dagelijkse *navette* naar de werkplaats. De invoering van de goedkope spoorwegabonnementen in 1870 betekent de doorbraak.[37] In 1890 worden meer dan één miljoen weekabonnementen uitgereikt aan industriearbeiders en bedienden. In 1900 zijn er dat al vier miljoen en in 1908 meer dan zes miljoen. In dat jaar maken ongeveer 350.000 loontrekkenden, dat is bijna één op vier, gebruik van het dichte net van spoorwegen en buurtspoorwegen. België wordt een land van forenzen. Tot 1900 gaat niet meer dan 10% van de beroepsbevolking op regelmatige basis buiten de woonplaats werken. Onder impuls van de trein, de tram en ook de fiets loopt dat aandeel daarna snel op tot 20% in 1910. Op dat moment is al één derde van de industriële bevolking forens. De meerderheid werkt in een buurgemeente, een groeiende groep legt dagelijks lange afstanden af. De hoofdstad trekt in 1910 elke dag zo'n 27.000 forenzen aan. Een nieuwe sedentarisatie buiten de stedelijke groeipolen en de dagelijks pendel naar de werkplaats leggen de kiemen van het twintigsteeeuwse verstedelijkte platteland.[38]

36 B. Woestenborghs, *Vlaamse arbeiders in de vreemde. Of hoe in de negentiende en de 20ste eeuw Vlaamse seizoenarbeiders elders hun brood moesten gaan verdienen* (Gent, 1993).

37 E. Mahaim, *Les abonnements d'ouvriers sur les lignes de chemins de fer belges et leurs effets sociaux.* Brussel, 1910; E. Vandervelde, *L'exode rural et le retour aux champs* (Parijs, 1903).

38 E. Vanhaute, D. Weber, 'De einder wenkt, de straat getemd. Mobiliteit en verkeer'.

Verschuivingen op de arbeidsmarkt en nieuwe vormen van arbeidsmobiliteit gaan samen met andere patronen van gezinsvorming en samenleven. Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw schudt een nieuwe fase van economische transformatie de arbeidsmarkt door elkaar. Oude patronen worden ontregeld, op het platteland en in de stad. Vroegere vormen van de arbeidsorganisatie boeten snel aan kracht in. De verzwakte positie van het agrarisch gezinsbedrijf, de deregulering van stedelijke productieprocessen en de expansie van losse en goedkope arbeid in de huisindustrie en de fabrieksnijverheid nemen oude zekerheden weg inzake gezinsvorming en inkomensverwerving. De negentiende-eeuwse overlevingseconomie genereert lossere, bredere en meer flexibele samenlevingspatronen.

Vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw geven een groeiend overheidsingrijpen en strakkere arbeidsregelingen de aanzet tot een nieuw, meer gereguleerd samenlevingspatroon. Dit gaat samen met stabielere gezinsvormen, steunend op een nieuwe maatschappelijke positie voor mannen, vrouwen en kinderen. De man verdient langzaamaan lonen die een groter deel van de gezinsbehoeften kunnen dekken. Daarnaast verwerft hij uit hoofde van zijn positie van gezinshoofd sociale ondersteuning welke de overblijvende reproductiekosten van het huishouden dekken. De vrouw verdwijnt uit het centrum van de betaalde en zichtbare arbeid, om de draaischijf te worden van het nieuwe gezinstype, dat van de kostwinner/huisvrouw. Kinderen nemen plaats op de schoolbank en stellen de beroepsloopbaan uit tot de leeftijd van jongvolwassene.

Bevolking en arbeid in de 'lange negentiende eeuw': van een extensief naar een intensief patroon

In deze bijdrage poogde ik enkele belangrijke verschuivingen in het demografisch patroon in België te herinterpreteren binnen de context van de structurele overgang naar een negentiende-eeuws, respectievelijk een twintigste-eeuws maatschappelijk model. Deze analyse laat meer ruimte voor variatie in (macro)timing en (micro)strategie dan de oude, binnen de moderniseringsconcepten opgebouwde transitiemodellen.

De versnelling in de bevolkingsgroei in de achttiende en in het begin van de negentiende eeuw is een gevolg van een laatste expansiefase van de rurale economie. De groei is tamelijk gelijk gespreid, de steden spelen hierin geen rol van betekenis. Een dubbele beweging ligt aan de basis van de hierop volgende verschuivingen in het bevolkings- en arbeidspatroon. De plattelandssamenleving verliest haar autonome groeikracht door het onderuit halen van de belangrijkste draagvlakken (de toegang tot productiemiddelen, het zelfstandig inkomen). De nieuwe nijverheden daarentegen genereren een nieuwe dynamiek, welke steunt op een heel andere, veel lossere arbeidsinzet. In deze transformatiefase botst een aantal overlevingspatronen waardoor we een versplinterd beeld krijgen van het demografisch gedrag. Enerzijds wordt vanuit een rurale reflex defensief gereageerd op de structurele neergang van de plattelandseconomie: een restrictievere houding tegenover huwelijk en kinderen, een hogere mobiliteit. Anderzijds nopen de nieuwe onzekerheden van de stedelijke en industriële

economie tot een loslaten van vroegere regels. Dit leidt tot nieuwe en meer uitgesproken vormen van sociale ongelijkheid en tot fricties tussen en binnen sociale groepen, man-vrouwrelaties, rurale, industriële en stedelijke regio's. Een bijzonder hoge sterftekans, zeker bij de zuigelingen en kinderen, wordt opgevangen door een minder strenge houding ten opzichte van samenwonen, huwen en kinderen.

De negentiende-eeuwse samenleving bezegelt het einde van het rurale overlevingsmodel en maakt plaats voor de dynamiek van open, flexibele en snel groeiende stedelijke en industriële arbeidsmarkten. Dit productiemodel vereist een hoge en snel vervangbare arbeidsinzet zonder dat er nieuwe vormen van bescherming tegenover staan. De snelle uitputting van de arbeid kan alleen worden opgevangen door een permanente instroom van nieuwe arbeid (vrouwen, kinderen, migranten) en door lossere en bredere overlevingsnetwerken. Zij vangen de schokken op van de economische groei en staan in voor een belangrijk deel van de kosten van de reproductie van de arbeid. Een verticale, intergenerationele solidariteit — met als sluitstuk de overdracht van eigendom — wordt langzaamaan vervangen door nieuwe vormen van verbondenheid. Deze enten zich veel meer op horizontale, generatiegebonden solidariteitsnetwerken.

De gedereguleerde negentiende-eeuwse samenleving genereert een extensief arbeids- en bevolkingsmodel. De snelle uitputting van de arbeid, welke samengaat met een extreem hoge arbeidsinzet en extreem lage vertoningen, kan maar worden opgevangen door lossere, snel aanpasbare samenlevingsvormen. De spectaculaire expansie van een nieuwe goederenproductie zet het gezinsgebonden model van arbeidsproductie onder een zeer zware druk. Het overleven van het gezinsmodel kan alleen tegen een hoge prijs: verlaging van de levensverwachting, verhoging van de sterftekansen, fysieke uitputting, onstabiele gezinsrelaties, gebroken en gefrustreerde huwelijken, een hoge sterfte van zuigelingen en kinderen.

In het laatste kwart van de negentiende eeuw wordt een nieuwe fase van economische transformatie ingezet, welke op haar beurt de demografische patronen en de gezins- en arbeidsverhoudingen sterk gaat veranderen. Een versnelling in de demografische groei gaat samen met een jongere, mobielere bevolking. Het terugdringen van de mortaliteitsrisico's geeft ruimte aan een meer stabiele gezinsvorming. Beslissingen over huwelijk en geboorte krijgen een autonomer karakter. Deze verschuivingen vergroten in een eerste fase de regionale en sociale verschillen in de bevolkingspatronen. De nieuwe krijtlijnen van huwelijk en samenwonen, van geboorte en sterfte worden eerst uitgetekend in de Waalse industriebekkens.

Nieuwe arbeidsverhoudingen en een grotere nood aan een gedisciplineerder arbeidsinzet vragen om een meer duurzaam arbeidsaanbod. Het uitputtend model van de negentiende eeuw wordt langzaamaan verlaten voor een intensief model, welke dominant wordt in de twintigste eeuw. Een hoge participatiegraad maakt plaats voor een relatief lage maar veel permanentere arbeidsparticipatie (door de uitstoot van kinderarbeid en uithuizige vrouwenarbeid). In ruil daarvoor neemt de overheid een groot deel van de sociale bescherming over. De hogere waarde van de factor arbeid vertaalt zich in hogere (mannelijke kostwinners)lonen, meer sociale bescherming en meer

gereguleerde en gesegmenteerde arbeidsmarkten. 'Investeringen' van bedrijf (hogere lonen) en overheid (sociale bescherming, sociale uitkeringen) maken van het gezin een meer duurzame instelling waarbinnen stabielere relaties mogelijk zijn. Dit gaat samen met een nieuwe verhouding tussen de gezinsleden met de man als kostwinner (en de begunstigde van de sociale voordelen), de vrouw als verantwoordelijke voor de interne huishouding en de kinderen als duurzame investeringen voor de toekomst (onderwijs). Betere overlevings- en arbeidsperspectieven en meer door de overheid gegarandeerde zekerheden geven ruimte aan duurzamere 'investeringen' in het gezin en de gezinsleden.

De scheiding tussen het gezin als cocon van de reproductie en de betaalde arbeid wordt bezegeld door het trekken van een aantal fysieke scheidslijnen, tussen woonplaats en werkplaats, maar ook tussen geregistreerde, betaalde externe arbeid en niet-geregisteerde, onderbetaalde of niet betaalde interne of huishoudgebonden arbeid. In België en vooral Vlaanderen geeft dit vorm aan een suburbaan woon- en werkpatroon. Het platteland loopt niet leeg maar wordt herbevolkt door pendelaarsgezinnen welke symbool staan voor de sterk gereguleerde arbeids- en gezinsverhoudingen van de twintigste eeuw.

Het door snelle transformatieprocessen versplinterde negentiende-eeuwse beeld van bevolking en gezinsvorming maakt plaats voor een twintigste-eeuws gereguleerd patroon. Dit komt vanaf het laatste kwart van die eeuw op zijn beurt onder sterke druk te staan. Nieuwe verschuivingen in de economische en sociale organisatie van de samenleving brengen op hun beurt belangrijke wijzigingen aan in de op dat moment als 'traditioneel' gebrandmerkte verhoudingen tussen partners en gezinsleden en tussen gezin en arbeid.[39]

39 W. van Dongen, E. Vanhaute, K. Pauwels, ed., *Het kostwinnersmodel voorbij? Naar een nieuw basismodel voor de arbeidsverdeling binnen gezinnen* (Leuven, Apeldoorn, 1998).